

Əlyazması hüququnda

MİKAYILOVA ŞƏHLA XƏLİL QIZI

QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ
AZƏRBAYCANDA DƏRMANŞÜNASLIQ

İxtisas: 07.00.10 – Elm və texnikanın tarixi

15.00.01 – Dərmanların texnologiyası və
əczaçılıq işinin təşkili

Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2008

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Tərcümə və İnformasiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Azərbaycan Tibb Tarixçiləri Birliyinin prezidenti, AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun Tərcümə və informasiya şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, biologiya elmləri namizədi

F.U.Ələkbərti

Elmi məsləhətçi:

Əməkdar müəllim, əczaçılıq elmləri doktoru, professor

M.N.Vəliyeva

Rəsmi opponentlər:

Tarix elmləri doktoru

M.N.Rəhimova

Əczaçılıq elmləri doktoru

T.A.Süleymanov

Aparıcı təşkilat:

Bakı Dövlət Universitetinin «Azərbaycan tarixi» (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində tarix elmləri doktoru və tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən B / D.01.161 Dissertasiya Şurasının « 15 » dekabr 2008-ci il tarixli iclasında, saat 14⁰⁰ olacaqdır.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat « 14 » noyabr 2008-ci ildə göndərilmişdir.

Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının elmi katibi, tarix elmləri namizədi

C.Ə.BƏHRAMOV

I DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan milli tarixşünaslığının ən mühüm problemlərindən biri sosial-iqtisadi məsələlərin tədqiqi məsələsidir. Bu elmi məsələlər içərisində elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinin, o cümlədən tibb elminin, dərmanşünaslığın tarixinin araşdırılması məsələsi hazırda ən aktual problemlərdən sayılır. Bu baxımdan əczaçılığın və dərmanşünaslığın tarixinin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qədim dövrlərdən indiyədək, xüsusilə orta əsrlərdə tibb sahəsində əldə edilən təcrübə unudulmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində dini dünyagörüşünə qarşı mübarizə adı altında ərəb və fars dillərində yazılmış elmi əsərlər, o cümlədən tibb sahəsinə dair minlərlə elmi kitab və əlyazmalar yandırılıb məhv edilmişdir. Bu, dərmanşünaslığa aid əsərlərə, tədqiqatlara, əlyazmalara da aiddir. Lakin, bütün bu maneələrə baxmayaraq qədim və orta əsrlərə aid bir çox mənbələrdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafına dair qiymətli məlumatlar qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinin dərinədən öyrənilməsi, dərmanşünaslığın inkişafından bəhs edən sistemli araşdırmanın aparılması tibb elminin qarşısında duran aktual məsələdir.

Bu mövzu kompleks şəkildə tibb elminin ayrıca bir sahəsi kimi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Məhz buna görə də Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixini mükəmməl əks etdirən tədqiqatın aparılması olduqca aktualdır.

«Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq» dissertasiya mövzusunun tibb və əczaçılıq elmləri üçün faydalı olması şübhəsizdir. Zəngin təbii sərvətlərə, dərman bitkilərinə malik olan Azərbaycanın bu potensialının üzə çıxarılması hazırda böyük zərurətə çevrilmişdir. Azərbaycanda dərmanşünaslığın tarixinin öyrənilməsi məhz bu cəhətə görə də olduqca aktualdır.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqat işində qədim və orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf tarixi xronoloji cəhətdən ardıcıl şəkildə araşdırılmışdır. Qədim və orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə iaid olan faktlar müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Tibb elminin tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar, alimlər bu zəngin mənəvi sərvət xəzinəsini araşdırmış, bəzi maraqlı faktları üzə çıxarmışlar.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda ənənəvi təbabət məsələləri problemi F.U.Ələkbərov tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Bu mövzu ilə bağlı Fərid Ələkbərovun¹ bir çox əsərləri nəşr edilmişdir.

Tibb elminin tarixi İ.K.Əfəndiyev² tərəfindən, əczaçılığın tarixi isə A.İ.Rüstəmov³ tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Lakin, bu tədqiqatlar qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın kompleks şəkildə, dövrlər üzrə xronoloji ardıcılıqla öyrənilməsini söyləməyə tam əsas vermir. Mövzu üzərində tədqiqat işi apararkən qədim dövrlərə və orta əsrlərə aid olan müvafiq mənbələri dərinlən öyrənməyə, dərmanşünaslığın inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə səy göstərilmişdir.

Mövzu üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində qədim Midiya təbabətinə, onun əsasını qoymuş Zərdüştə, orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış dərmanşünaslara aid bir çox maraqlı məlumatlar toplanıb təhlil edilmişdir.

Mövzuda Azərbaycanın mənəvi sərvət xəzinəsini tədqiqata cəlb etməklə Azərbaycanın tibb elminin, dərmanşünaslığın inkişafında müəyyən xidmətləri olmuş şəxsiyyətlər, onların əsərləri, həyat və yaradıcılığı barədə kifayət qədər dolğun məlumat verilir. «Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq» mövzusunda tarixi-xronoloji aspektdə verilmiş materiallar bir-birini tamamlayır.

Tədqiq olunan mövzuda qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salınmış, bəşər tarixində bu sahədə əldə olunmuş təcrübəyə aid nümunələr gətirilmişdir. Mövzuda dərmanşünaslığın inkişafına aid əsərlərə müraciət edilmiş, bu əsərləri yaradan dahi insanların təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiqinə dair maraqlı faktlar, dərmanların hazırlanmasında texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqədar xüsusi qeydlər edilmişdir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiqat işini apararkən qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə aid Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət kitabxanasında və müxtəlif

¹ Алекперов Ф.У. Истоки традиционной медицины средневекового Азербайджана. Баку, Орнак, 1999, 36 с.; Охрана здоровья в средневековом (X-XVIII вв.) Азербайджане. Баку, Иршад, 1999, 88 с.; Лекарственные растения средневекового (X-XVIII вв) Азербайджана. Баку, Орнак, 1999, 38 с.

² Эфендиев И.К.История медицины в Азербайджане с древнейших времен до XIX века. Баку, 1964, изд. Академии Наук Азербайджанской ССР, 277 с.

³ Рустамов А.И.История развития фармации в Азербайджане. Баку, Азернешр, 1966 , 85 с.

kitabxanalarda saxlanılan ədəbiyyatlardan¹ istifadə edilmişdir. Bu ədəbiyyat və mənbələrin tədqiqi nəticəsində müzakirə olunan mövzu ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiq olunan mövzuda qədim və orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf tarixini kompleks şəkildə araşdırmaqla həm elmi-nəzəri, həm də praktiki məqsədlərin həyata keçirilməsinə səy göstərilir. Tarixi köklərdən ayrılma, ilkin mənbələrə istinad edilməməsi tibb elmində, xüsusən dərmanşünaslıq sahəsində öz əksini tapmışdır. Bu mənfi təsirlərin qarşısının alınmasında mövcud cəhətlərə diqqət yetirilməsi tədqiqatın əsas məqsədlərindən biridir. Bu məqsədə çatmaq üçün problemin xronoloji qaydada öyrənilməsi əsas vəzifə hesab edilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycanda dərmanşünaslığın qədim və orta əsrlərdə inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Dissertasiya işində əsasən bu vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- dərmanşünaslığın inkişaf mərhələlərini ardıcıl şəkildə müəyyənləşdirmək;
- AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və digər kitabxanalarda saxlanılan qədim və orta əsrlərə aid müvafiq mənbələri müəyyənləşdirmək;
- qədim və orta əsrlərdə yaşamış böyük mütəfəkkirlərin əldə etdiyi təcrübəni öyrənmək, bu təcrübəni ümumiləşdirərək müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb etmək;
- arxeoloji tədqiqatlar zamanı Azərbaycanın

¹ Bünyadov Z.M., Yusifov Y. B. Azərbaycan tarixi ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinədək. I cild, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1994, 637 s; Əliyarov V.M., Səfərov Ə., Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1989, s.39-70; Vəlixanlı Nailə, Bünyadov Ziya, Əfəndiyev Oqtay, Əhmədov Qara, Məmmədova Fəridə, Azərbaycan tarixi, II cild (III-XIII əsrin I rübü), Bakı, Elm, 1998, s.15-73; Aşurbəyli Sara. Bakı şəhərinin tarixi orta əsrlər dövründə, Bakı, Azərnəşr, 1998, s.50-60; Ашурбейли Сара. История города Баку в период средневековья. Баку, Элм, 1992, с.90-110; Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərnəşr, 1989, s.50-70; G.Qacar. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, Nicat, 1997, 303 s.; Gfendiev M., Мехтиев А. Развитие научной медицинской мысли в Азербайджане. Баку, АН Аз ССР, 1968, с.5; Эфендиев М.Э. Основы лекарствоведения. Аз.мед.журнал, №1, 1941, с.10-15; Həmidov Ənvər. Loğmanlar yurdu. Bakı, Işıq, 1991, 249 s.; Кадыров А.А., Саипов У.Т. Великие ученые медики средневековья (об Абу Бекре ар-Рази, Абу Али ибн Сине), Ташкент, Медицина, Уз. ССР, 1988, с.11-15; Гафаров Н.Н., Mirzəyev X.M. Qədim Naxçıvanda dərmanşünaslığın inkişafı, Tibb yurnalı, № 4, 1980, с.37-42; Nərimanov N. «Tibb və İslam», 1910. Şifr: 23Г-101237, инв. 17322, с.1-50; Кадырли Айдын, М.Н. Кадырли (Исрафилбеков). История Медицины. Аз.ССР, Баку, Элм, 1970, с.30-45; Maqsudov F.Q. Azərbaycan tarixi, II cild, III-XIII əsrin I rübü. Bakı, Elm, 1998, с.70, 77, 78, 623.

- müxtəlif guşələrindən tapılmış qədim və orta əsrlərə aid dərman istehsalı vasitələri haqqında məlumat toplamaq;
- orta əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müalicəxana və dərmanşünaslıq məktəbləri haqqında məlumat toplamaq;
- orta əsr Azərbaycan təbabətinin və dərmanşü-naslığının davamçıları haqqında məlumat toplamaq.

Tədqiqatın metodoloji əsasını son dövrün müqayisəli araşdırmaları və həmin araşdırmalardakı əsas müddəalar təşkil edir. Tədqiqat işi müqayisəli-tarixi üsulla aparılmışdır. Qədim və orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı faktlar müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tibb elminin, əczaçılığın tarixinin öyrənilməsi ilə uzun illər bir çox tədqiqatçı alimlər məşğul olmuşlar. Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə dair tədqiqatçı alimlərimizin bir çox məqalələri¹ vardır. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bütün bu araşdırmalarda qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın ayrı-ayrı dövrlər üzrə, müqayisəli şəkildə inkişaf xüsusiyyətləri, dərmanşünaslığın inkişafında xidmətləri olmuş şəxsiyyətlər haqqında geniş məlumat verilmir, dərmanşünaslığın əsrlər üzrə inkişafı xronoloji ardıcılıqla əks etdirilmir.

Tədqiq olunan mövzuda qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafı ilə bağlı, bir sıra əsərlər dərinlən təhlil edilmişdir. Dərmanşünaslığın inkişafı əsrlər üzrə xronoloji ardıcılıqla tədqiq olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, bu mövzu tibb elminin ayrıca bir sahəsi kimi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu tədqiqat işində ilk dəfə olaraq tarixi mənbələr əsasında Azərbaycan əczaçılığı tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin həyat və elmi fəaliyyətinin təhlil edilməsi, Azərbaycan əczaçılarının əczaçılıq elminin

¹ Nuriyev A.B, "Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi", "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981, 151s;

Hüseynov D.Y., Dəmirov İ.A. Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə dair. Tibb jurnalı №4, 1979, s. 72-77; Ефендиев М.Э. Азербайджанские врачи прошлых веков. Аз. Мед. журнал № 11, 1959; Xəlilov A.R., Ramazanov A. «Mahmud ibn İlyas», Elm və həyat jurnalı, №1, 1988, s. 20-22; Talıbzadə İ.A. İnqilabdan qabaqkı dövrdə Azərbaycan kəndində səhiyyənin tarixinə dair, Bakı, Tibb jurnalı №3, 1968; Каграманов Дж. В. Об одной старинной турецкой рукописи. Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР, том XVIII, № 9, 1962, с. 72. Qasımov Mais, Nəsibli Eldar "Üzərliyim, Üzərliyim", "Elm və həyat" jurnalı, 1979, №4, s.34,35,36; İsmizadə Ömər Şirəli oğlu, "Bitkilərin xalq təbabətində işlədilməsi", Az.SSR, EA məruzələri, №7, Bakı, 1959, s.629-630; Исмизаде О.Ш. Лекарственные растения народной медицины в древних археологических находках, Докл. АН Азерб.ССР, №7, Баку, 1959, с.627-628.

inkişafındakı rolunun araşdırılması, bir sıra unudulmuş əczaçı alimlərin adlarının əczaçılıq elmimizin tarixinə qaytarılması nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti onunla izah edilir ki, aparılmış araşdırmalar nəticəsində qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə yaşamış bir sıra Azərbaycan dərmanşünasları, onların yaradıcılığı, əsərləri, elmi-metodiki fəaliyyətləri, iş üslubları, bu günümüz üçün də qiymətli olan fikir və mülahizələri, tibb elminə bəxş etdikləri yeniliklər öyrənilmişdir.

Bu dissertasiya mövzusu tibb və əczaçılıq tarixinə dair dərslər, dərslər vəsaiti və dissertasiyaların hazırlanmasında, ixtisas kursu və seminarların, tibb tarixinin tədrisində geniş istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun «Tərcümə və informasiya» şöbəsində müzakirə edilmiş və bəyənilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin hazırladığı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın materialları kitab şəklində çap edilmişdir.

Disertasiyanın quruluşu. Dissertasiya metodoloji şəkildə yazılmış Giriş, üç fəsil (5 paragraf), Nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun seçilməsi, aktuallığı əsaslandırılır, işlənməsi dərəcəsi araşdırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi müəyyən edilir. Dərmanşünaslığa münasibətdə mövcud metodoloji mövqelərin açıqlanması dissertanta qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf mərhələlərini, inkişaf xüsusiyyətlərini, qədim və orta əsrlərdə yaşamış dərmanşünasların əldə etdiyi təcrübəni öyrənməyə, bu təcrübəni ümumiləşdirərək müqayisəli şəkildə təhlil etməyə, qədim və orta əsrlərə aid dərman istehsalı vasitələri haqqında, orta əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müalicəxana və dərmanşünaslıq məktəbləri haqqında məlumat toplamağa imkan verir.

Dissertasiyanın *birinci fəslə* «*Azərbaycanda dərmanşünaslığın təşəkkülü*» adlanır və beş paragrafdan ibarətdir.

«*Ən qədim dövrlərdə dərmanşünaslığın bir elm kimi formalaşması*» adlanan *birinci paragrafda* dissertant dərmanşünaslığın qədim və orta əsrlərdə inkişafı məsələlərini təhlil edir, apardığı araşdırmanın nəticələrini belə ümumiləşdirir:

Dərmanşünaslığın tarixi insan cəmiyyətinin yarandığı gündən başlayır. Yer üzərində həyat yaranana qədər yerin səthi su ilə örtülü idi və heç bir canlı yox idi. İlk canlı orqanizmlər olan bitkilər su mühitində hüceyrə formasında olmayan zülal topaları şəklində olmuşlar. Bitkilərin əmələgəlmə və inkişaf tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, iki cərəyan (iki fikir) arasında kəskin mübarizə getmişdir. İdealist cərəyanın nümayəndələri bitkilərin əmələgəlməsini və inkişafını dinlə, Allahın qüvvəsi ilə əlaqələndirirdilər. Din

xadimlərinin fikrincə bütün kainat, bitki və heyvanlar dəyişilmir, Allahın yaratdığı kimi qalır. Materialist, yəni, elmi cərəyanın nümayəndələri isə qeyd edirdilər ki, indiki bitkilər uzun tarixi inkişaf dövrü keçmiş, milyon illər ərzində dəyişilərək müasir şəkllə düşmüşlər. Elm bitkilərin möcüzə şəkllində yaranması, onların dəyişməməsi haqqında dini uydurmaları tamamilə inkar edir.

Qədim insanabənzər meymunlar (driopiteklər) ucsuz-bucaqsız çöllərdə bitkiləri toplayır, bu bitkilərin dadını yoxlayırdılar. Bəzi bitkilər zəhərlənmə, şənəlmə, qıcolma, yuxu və ölüm halları törədirdi.

Paleolit dövründə insanlar yaşadıkları mühitdə müxtəlif xəstəlikləri aradan qaldırmaq və sağlamlığı bərpa etmək üçün vasitələr axtarmışlar. Dərmanlar (əczaclar) haqqında fərdi təcrübəyə əsaslanan, nəsil-dən-nəslə keçən şifahi məlumatlar ibtidai icma dövründən başlayır. Bitki, heyvan və mədən mənşəli dərmanların öyrənilməsi, tətbiqi quldarlıq dövründə daha geniş yayılmışdı. E.ə. IX əsrdə Manna dövləti dövründə, e.ə. VIII-VII əsrlərdə Midiya dövləti dövründə Azərbaycanda dərmanşünaslıq bir elm kimi formalaşmağa başlamışdır. Qədim Midiya təbabətinin əsasını Zərdüşt qoymuşdur. Zərdüştün yazıları içərisində bir çox dərman bitki xammalları haqqında məlumat verilmişdir.

Midiya dövründə yaşamış Assuriya hökmdarı Aşşurbanipalın (hakimiyyət dövrü e.ə. 669-627-ci illər) Ninevin şəhərindəki kitabxanasında gildən hazırlanmış cədvəllərdən 33-ü dərman maddələrinə aid idi. Bu dövrdə Azərbaycanda müalicə işi ilə məşğul olanlara leut (ruhani) deyirdilər. Səhiyyənin, o cümlədən dərmanşünaslığın təşkilinin ilk elementləri Midiya dövründən yaranmışdır. Midiya dövründə ən yaxşı müalicə vasitəsi od sayılırdı. Belə hesab edilirdi: bütün dərman vasitələrinin müalicə xüsusiyyəti ona görə vardır ki, həmin maddələr od üzərində qızdırılır, od üzərində hazırlanır. Zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyəti olan «Avesta»-da qeyd edilmişdir ki, dərman təyin edərkən dozaların dəqiqliyinə nəzarət etmək lazımdır. Midiya dövründə tibbdə 2 bir-birinə zidd olan — sirli (mistik) və təcrübəyə əsaslanan (empirik) fikir meydana çıxdı. Qədim vaxtlarda həkimlik və əczaçılıq işi vəhdət təşkil edirdi, yəni, həkimliklə məşğul olan şəxs əczaçılıqla da məşğul olurdu. Bu onu göstərir ki, həkimlik və əczaçılıq işi eyni vaxtda meydana gəlmişdir. Midiya (e.ə. VIII-VII əsrlər) və Atropatena (e.ə. 321-ci il) dövləti dövründə Azərbaycanda ilkin səhiyyə təşkilatları var idi. Atropatena dövləti dövründə müalicə işi ilə məşğul olanlara lekar deyilirdi. Lekarlar müalicə otları, minerallar toplayır və onların təsirlərini öyrənirdilər. Onlar «reseptlər» — «nüsxələr» yazıb xəstələr vasitəsilə əttarlara göndərirdilər. Əttarlar (nüsxəbəndlər) sadə əczaçılıq ocaqları yaradır və dərmanların hazırlanıb satılması ilə məşğul olurdular. Əttarlığın təşkil

olunması təbibləri dərman xammallarının toplanması və dərmanların hazırlanması işindən azad etdi. Belə bir əttar və təbib ayrılığı ilk dəfə Şərqdə yaranmışdır. Bu ayrılıq ona görə edilmişdir ki, reseptlərdə yazılan dərmanların hazırlanması çətin idi. Təbiblərə həm müalicə işi ilə, həm də dərmanların hazırlanması ilə məşğul olmaq çətinlik törətdiyindən dərmanların hazırlanması işini əttarlar yerinə yetirməyə başladılar.

Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda müalicə işi ilə məşğul olanların xəstələrə təyin etdikləri nüsxələrin — reseptlərin yuxarı hissəsində «Hüvəllahü şəfa» — «Allah şəfa versin» sözləri yazılırdı.

«Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafında başlıca prinsiplər (ilkin dövrlər)» adlanan *ikinci paragrafda* dərmanşünaslığın inkişafında başlıca prinsiplər təhlil edilir. Dissertantın əldə etdiyi nəticə belədir ki, xəstəliklərə, onların müalicəsi haqqında məlumatlara uzaq keçmişdən miras qalmış mixi papirus yazılarında, qayaüstü rəsmlərdə, qədim əlyazmalarda təsadüf edilir. Tapılmış insan skeletlərinin anatomik tədqiqindən məlum olmuşdur ki, onların bir qismi raxit, diş kariyesi, sınıqlar və s.-dən əziyyət çəkmiş və müalicə olunmuşlar. Lap qədim dövrlərdə xəstələri türkəçarə həkimləri, el biliciləri müalicə edirdilər. Bu müalicə bitkilərlə, digər təbii vasitələr və maddələrlə aparılırdı. İnsanın hər cür naxoşluğunu o zamankı büt-pərəstlər, atəş-pərəstlər və bu kimi şəxslər bədbəxtlik hesab edirdilər. Müalicə məqsədilə ancaq təbiətin hasil etdiyi bəzi nəbatat və heyvanat məhsullarından xam və ya hazırlanmamış şəkildə istifadə edirdilər.

Dinin meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq dərmanlar haqqında təlim mistik (sirli) xarakter daşımağa başladı. O zamanlar müalicə işləri ilə məşğul olan adamlar sehrbaz sayılırdı. Müalicə işi ilə məşğul olan bu sehrbazlar xəstələrə şəfaverici otların cövhərini içirir, xəstənin bədənini ovxalayır, hətta üzlərini xəstəyə tərəf tutub sirli sözlə pıçıldaır, Allahı köməyə çağıraraq əl-qollarını qaldırıb - endirirdilər.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü paragrafi «Qədim dövrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf xüsusiyyətləri» adlanır. Dissertant qeyd edir ki, ilk təbiblərin, əttarların meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq xalq təbabəti 2 istiqamətdə inkişaf edirdi: şifahi və yazılı. Qədim dövrlərdə həkimliklə məşğul olan şəxs dərmanların hazırlanması işi ilə də məşğul olurdu.

Təbiblər, əttarlar qarşılıqlı əməkləri ilə münasib tibb əsərləri yaradır və həmin tibbi bilikləri xalq arasında yayırdılar. Qədim Azərbaycan təbibləri xəstəliyi təyin edərkən bu hallara xüsusi diqqət edirdilər: ağlın aydınlığına, üzün və dərinin rənginə, qarın və döş qəfəsinin vəziyyətinə, dilin və gözün rənginə, sidiyin rənginə, sidiyin iyinə, qatılığına, orqanizmin tərləməsinə, tər iniyinə, ağız boşluğunun iyinə, nəbzin döyünməsinə və s.

Qədim dövrlərdə əttarlar sadə əczaçılıq ocaqları yaradırdılar. Onlar qədim dövrün aptekçiləri sayılırdı. Əttarlar dərmanların hazırlanması, dərman bitkilərinin qurudulması, saxlanması işi ilə məşğul olurdular. Əttarlar öz işlərini uzun illər davam etdirmiş və bu ənənəni inkişaf etdirərək Azərbaycanda dərmanşünaslığın əsasını qoymuşlar. Eramızın III əsrində Azərbaycanda müalicə məqsədilə dərman bitkiləri ilə yanaşı Naftalan neftindən, ağac kömüründən, kükürddən istifadə edirdilər. Bu dövrdə Azərbaycanda ilk sadə müalicə ocaqları yaranmağa başladı. Bu müalicə ocaqları sadə və ibtidai olsa da əhaliyə müəyyən qədər tibb və dərman xidməti göstərirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim zamanlardan başlamış XIX əsrin axırlarınadək Şərqi aptekləri və ya əttar dükənləri mövcud idi. Həmin əttar dükənlərində yerli dərman bitkilərini tədarük edir, dərmanların hazırlanması və buraxılması ilə məşğul olurdular. Bu cür əttar dükənləri xüsusilə Şamaxıda, Şirvanda, Gəncədə, Naxçıvanda, Şuşada, Ağdamda, Lahıcda və başqa yerlərdə geniş yayılmışdı. *Dissertasiyanın birinci fəslinin dördüncü paragrafı «Dərmanşünaslığın elmi əsasla inkişaf mərhələləri və orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf xüsusiyyətləri»* adlanır. Bu paragrafda dissertant qeyd edir ki, orta əsrlərin əvvəllərində müalicə üsulları təkmilləşdirilərək tətbiq olunurdu. Müalicə üsullarının əlaqələndirilməsi sahəsində müsbət təcrübə əldə olunurdu. Orta əsrlərdə dərmanlar nəinki xəstələr üçün hazırlanırdı, eyni zamanda sağlam adamlara da bədəni möhkəmləndirmək, əhvalı-rühiyyəni yaxşılaşdırmaq, saçları möhkəmləndirmək üçün bir çox reseptlər təyin edilirdi. Orta əsrlərdə Azərbaycanda «dəvacatxana»-larda gündəlik dərman hazırlama prosesində ekstraksiya, filtrasiya, destillətmə və bir çox metodlardan istifadə olunurdu ki, bu metodlar hazırda da dərman istehsalı prosesində tətbiq olunur. Orta əsrlərdə dərmanların əksəriyyəti bitkilərdən hazırlanırdı.

VIII əsrdə Azərbaycanda dərman hazırlanması işi ilə təbabət və kimyanı daha dərindən bilən adamlar məşğul olurdular. «Qarabəddin» adlanan kitablardan istifadə olunurdu ki, bu kitablar öz dövrünün farmakopeyası sayılırdı. Dərmanşünaslıq və kimyanın inkişafında Cabir ibn Həyyanın (721-815) böyük xidməti olmuşdur. IX əsrdə Azərbaycanda olmuş Ərəb səyyahı və tarixçisi ibn Hövğəl qeyd edirdi: onların tibb elminə bələd olan bacarıqlı həkimləri vardır. İbn Cülcül 987-ci ildə "Təbiblərin və filosofların təbəqələri" adlı əsər yazmışdır. Məhəmməd Hüseyn Nur Bəxşi (913-1007) dərmanşünaslığa aid olan kitabında bir neçə xəstəliyi tanıtmış və həmin xəstəliklərin müalicəsini izah etmişdir. Bu dövr Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafının parlaq dövrü sayılır. Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl-Razi (865-925), Əbu Reyhan əl-Biruni (973-1048), Əbu Mənsur Hirovi (X əsr), Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdall

ibn Sina (980-1037) və başqalarının dövründə təbiblər Azərbaycanın gözəl güşəsi olan Şirvanın dərman bitkilərini, flora və faunasını öyrənmiş, bunlardan geniş istifadə etmişlər. IX yüzillikdə dərmanşünaslığa aid Səbir ibn Səhl tərəfindən yazılmış əsərdən, Əli ibn Abbas Məcusi Ərcani (X əsr) tərəfindən yazılmış «Kamilüs-sənaət-it-tibbiyyə» — «Tibb sənətinin kamilliyi» əsərindən, X əsrdə Məhəmməd Hüseyn Nur Bəxşi (913-1007), Əbu Mənsur Hirovi tərəfindən yazılmış kitablardan, XI əsrdə Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdall ibn Sinanın Həmədan şəhərində yazdığı, 70 məqalədən ibarət «Əl-qanun fit-tibb» («Tibb haqqında qanun»), «Kitab ül-həyəvan min kitab ül-şəfa», «Əl-ədviyyatül qəlbiyyə» («Ürək dərmanları») və s. əsərlərindən, XII əsrdə Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun (1080-1150) yazdığı Farmakopeya kitabından, ibn əl-Tərməzi tərəfindən yazılmış «Padzəhr» adlı kitabdan, Zeynəddin ibn Əbu İbrahim Cürcaninin «Zəhireyi Xarəzmşahi» («Xarəzmşahın ehtiyat vasitələri») əsərindən (1111-ci il) geniş şəkildə istifadə edilirdi.

Qədim və orta əsrlərdə kimya elminin təcrübi üsullarının tətbiqi yolu ilə dərmanların alınması üçün konkret iş aparılırdı.

Mövzuda Şeyx İlyas oğlu Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami—Nizami Gəncəvi (1141-1209), Əbül Əla Gəncəvi

(XI-XII əsr), Mühzəbəddin Əli ibn Əhməd Təbrizi (XII əsr), Əttar Fəridəddin (XII əsr), Nəsirəddin Tusi Məhəmməd ibn Həsən (1201-1274), Rüstəm Cürcani (XIII əsr), İbn Baytar (vəfat tarixi 1246), Yusif ibn İsmayıl Xoyi — ibn Kəbir (vəfat tarixi 1311-ci il), Kamaləddin ən - Naxçıvani (XIII əsr), Rəşidəddin Fəzlullah Əbül Xeyr Həmədani (1247-1318), Səəd əd-Din Mahmud ibn Əbdül Kərim ibn Yəhya Şəbüstəri (1287-1320), Mahmud ibn İlyas — Nəcməddin Mahmud ibn Sainəddin İlyas Şirazi—Mahmud Şirvani (XIII əsr), Əbdül Məcid Təbib (XIII əsr), Nəcməddin Naxçıvani (XIII əsr), Məhəmməd Bərgüşadi (XIV əsr), Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkərani (XIV əsr), Mənsur ibn Məhəmməd Yusif ibn İlyas (XIV əsr), Tacəddin İbrahim Əhmədi (1334-1413), ibn Nəfis Təbrizi və s. alimlər, onların tibbə, dərmanşünaslığa dair fikirləri barədə mülahizələr böyük yer tutur¹.

Təbabətin, dərmanşünaslığın inkişafı baxımından Azərbaycanda XIII-XIV yüzillikləri «Qızıl dövr» adlandırmaq olar. Bu dövrdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq sahəsində çalışan sənətkarlarla yanaşı ara həkimləri də fəaliyyət göstərirdilər.

XV əsrdə Azərbaycanda Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri yaranmışdır ki, bu da böyük Səfəvilər dövlətinin yaranması üçün təməl

¹ Mikayılova Şəhla. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 2000, 230 s.

olmuşdur¹. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin dövründə (1453-1478) Azərbaycanda (Təbrizdə) xəstəxana və onun nəzdində əczaxana təsis edilmişdi. Həsən bəy və Sultan Yaqubun (1478-1490) şahlığı dövründə 1000 nəfərdən çox yoxsul xəstə xəstəxanada müalicə olunurdu. 1490-cı illərdə Həkim Hakimi tərəfindən dərmanşünaslığa aid «Dənizin xassələri» kitabı yazılmışdır ki, bu kitabda müxtəlif xəstəliklər və onların müalicəsində işlənən dərmanlar haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bu kitabı öz dövrünün farmakologiyası adlandırmaq olar.

XV əsrin dərmanşünaslarından Şükrullah Şirvani (Şirvanzadə Şükri), Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvani, Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbib (XV-XVI əsr), Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli (1494-1556) və s. alimlərin təbabət sahəsində dərin biliyə malik olmasını əks etdirən əsərləri vardır.

XVI əsrdə dərmanşünaslıq mühüm elm sahələrindən biri sayılırdı. Bu dövrün məşhur təbiblərindən biri Şah İsmayılın (hakimiyyət dövrü 1501-1524) nəvəsi, Bəhram Mirzənin oğlu İbrahim Mirzə (1543-1576) olmuşdur. Qarabaği Yusif ibn Məhəmmədcan, İmadəddin Mahmud, Əbu Talib Təbrizi, Əbülfəth Təbrizi, Əlaəddin Təbrizi və s. həkim- dərmanşünaslar XVI əsrin tanınmış alimləri idi.

Səfəvilər dövründə əczaçılıq işi xeyli inkişaf etmişdi². Azərbaycanda elə bir xəstəxana yox idi ki, orada əczaxana olmasın. Evdə müalicə edən həkimlərin də özəl əczaxanası var idi.

Bu dövrdə dərmanşünaslıqla məşğul olan Əbu Abdulla Məhəmməd Təbrizinin «Ədvar əl - həmiyyət» («Qızdırma dərmanları») əsəri böyük əhəmiyyətə malikdir. Təbib Hüمام Təbrizi «Kitab əl-irşad fi mərifət-ül-ədad» («Sayların öyrənilməsi üçün göstəriş kitabı») əsərini yazıb Şirvanşah I İbrahimə ithaf etmişdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda bütün elm sahələri, o cümlədən dərmanşünaslıq yüksək inkişaf səviyyəsində idi. *Həmin dövrlərdə təbabət biologiya elmləri ilə birlikdə öyrənilirdi.*

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin I yarısında Osmanlı işğalı illərində Azərbaycan həkimlərinin çoxu vətəni tərk edib İrana gedirdilər. Osmanlı qoşunu Azərbaycanın yaxşı sənətkarlarını əsir aparırdılar.

XVII əsrdə Azərbaycanda kitab çapı çox zəif idi və kitablar əsasən xəttatlar tərəfindən köçürülürdü.

¹ Bünyadov Z.M., Yusifov Y.B. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I cild, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1994, s.359-403; Mahmudov Y.M., Məmmədova N.İ., Zeynalov İ. X., Abdullayev M.Q., Məmmədov K. H., Ağayev R. Ə. Tarix, Bakı, «Şərq-Qərb» mətbəəsi, 2006, s.179-185.

² Bünyadov Z.M., Yusifov Y.B. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərində), I cild, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1994, s.457.

Naxçıvanlı İbrahim, Məhəmmədağa Tufarqanlı, Seyid Məhəmməd Mömin ibn Mir Məhəmməd Zaman Hüseyni Deyləmi, Rükəddin Məsud Məsihi (Həkim Rükna), Məhəmməd Yusif Şirvani və s. həkim-dərmanşünaslar XVII əsrdə Azərbaycanda təbabətin inkişafında böyük xidmətləri olmuş şəxsiyyətlərdir.

1800-cü illərdə həkimlərin çoxu bilavasitə dərmanşünaslıqla da məşğul olur və ya müvafiq dərman üçün resept yazıb əttar dükanına göndərirdilər. Belə əttar dükanlarından ikisi Naxçıvanda «Qaranlıq Çarşı» deyilən yerdə yerləşirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qospitallar, onların nəzdində əczaxanalar açılmışdı. Bu dövrdə həkim-dərmanşünas Kəblə Qafar, Əttar Məhəmməd Cəfər, Şamaxı qəzasında xalq həkimi (lekar) Hacı Mirzə Məhəmməd Ağa Seyid Əşrəf, Molla Məhəmməd Rza Məlikov, Mirzə Hüseyn, Hacı Süleyman Qacar ibn Salman İrəvani, Məhəmməd Tahir ibn Moizəddin Musəvi, Əbülhəsən Marağayi, Məhəmməd Mehdi ibn Əli Nağı, Mirzə Nəsrullah Mirzə Əmir Əli oğlu və bir çox başqalarının yüksək istedad və məharətləri haqqında mənbələrdə geniş məlumat verilmişdir.

1907-ci ildən başlayaraq qəzalarda kənd xəstəxanaları və onların nəzdində əczaxanalar yaranmağa başladı. Bu xəstəxanalarda rus həkimləri və Azərbaycanın ilk həkimləri Kərim bəy Mehmandarov, Cəlil Nəzir oğlu Lənbəranski çalışır və səhiyyənin inkişafı üçün böyük əmək sərf edirdilər.

Orta əsrlərdə tibb və əczaçılığın inkişafına aid mənbələrə əsaslanaraq bir sıra faydalı fikirlər aşkar edilmişdir:

- a) insanın sağlamlığı ətraf mühətdən: hava, torpaq, su mənbələrindən;
- b) yaşayış yerlərindən;
- c) sağlam həyat şəraiti və xəstəliklərə qarşı profilaktikadan, düzgün qidalanmadan, orqanizmin yığıntılardan təmizlənməsindən, fiziki məşqlərdən, emosiyaların tənzimlənməsindən;
- d) xəstəliklərin düzgün müalicəsindən asılıdır.

Birinci fəslin *beşinci paragrafi* «Orta əsrlərdə Azərbaycanda müalicəxana və dərmanşünaslıq məktəbləri» adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bütün güşələrində az və ya çox tanınmış təbiblər olub. Onlar müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində otlardan, toxumlardan, meyvələrdən və s. istifadə edirdilər.

Tibb və dərmanşünaslığın sirlərinin yayılmasında Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl - Razinin (IX əsrdə yaşamış Razinin kitablarından təbabətə məlum olanları bunlardır) «Kitab Əl-havi fit-tibb» — «Tibb üzrə hər şeyi əhatə edən kitab» (Razi bu kitab üzərində 15 il işləmiş, amma kitabı axıra çatdırmağa müvəffəq olmamışdır. Bu kitab çox vaxt «əl-havi» — farsca «Tibb qanunu» adlandırılır), «Mənsura həsr edilmiş tibbi kitab», «Çiçək və qızılca haqqında kitab», «Tibbi məcmuə», «Xəstəliklərin növləri», «Yüksək

qiymətli kitab», «Tibbə giriş», «Tibb kəlamları», «Soyuqlama haqqında», «Müalicəvi palçıqlar haqqında», «Süni dərmanlar haqqında», «Cərrahi əməliyyatlar haqqında», «Orqanların funksiyaları haqqında», «Oynaqlar haqqında», «Dəri xəstəlikləri haqqında», «İştaha haqqında», «Qulağın quruluşu haqqında», «Radikulit və podaqra haqqında», «Qida rejimi (pəhriz) haqqında», «Südün müalicədə istifadəsi haqqında», «Bədənin kəsilmiş nahiyələri niyə yenidən inkişaf etmir», «Xəstəxanalar haqqında», «Dərmanların hazırlanması haqqında», «İflac haqqında», «Həzm haqqında», «Şah təbabəti haqqında», «Həkim biliyini yoxlama haqqında», «Uşaq xəstəlikləri», «Çıxıqlar, burxulmalar haqqında», «Sınıqların müalicəsi haqqında», «Adi su və qardan alınmış su haqqında», «Niyə çox az adamlar yaşlı dövrə çatırlar», «Sərxoşedicilər şərablər haqqında», «Sərxoş etməyən şərablər haqqında» və s. əsərlərinin, Əbu Reyhan əl-Biruninin (X əsr) «Farmakoqnoziya» kitabının, Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdall ibn Sinanın (X-XI əsr) «Əl-qanun fit-tibb» («Tibb haqqında qanun»), «Külliyatə qanun» və s. əsərlərinin, Əbu Mənsur Hirovinin (X əsr) dərmanşünaslığa aid kitabının, Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun (XI - XII əsr) Farmakopeya kitabının, Mahmud İbn İlyasın (XIII əsr) «Tibb haqqında qeydlər», «Töhfətül-hükəma», «Müxtəsər dər-tibb», «Lataifi Rəşidiyyə», «Əl-havi fi elmüt-tədavi» — «Müalicə elmi haqqında qanun», «Kitab üt təşrih», «Risaleyi-sülcüyyə» — «Qar haqqında risalə» və s. əsərlərinin, Məhəmməd Bərgüşadinin (XIV əsr) «Tibbi Nəbəvi» — «Peyğəmbər təbabəti» əsərinin, Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkəraninin (XIV-XV əsr) «Fərruxnameyi Cəmalı» əsərinin, Mənsur ibn Məhəmməd Yusif ibn İlyasın (XIV-XV əsr) «Kifayətül-mücahidə» — «Çalışmanın yekunlaşması», «Kifayeyi Mənsuriyyə» — «Mənsurun işinin başa çatdırılması» (1423), «Tibb» əsərinin və bir çox əsərlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Orta əsrlərdə məktəbi ruhanilər idarə edirdilər. Dərslər mədrəsə və məscidlərdə keçilirdi. Ali təhsil müddətində tibb, fəlsəfə və s. üzrə mühazirələr dinlənirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şirvanşah I Əfridunun oğlu III Məniçöhrün 40 illik (1120-1160) hakimiyyəti dövründə Şirvanda tam əmin-amanlıq yaranmış, dağıdılmış şəhər və qalalar bərpa edilmiş, müalicə işləri və dərmanşünaslığın inkişafında böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdi¹. XII əsrdə Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun Şirvanın «Məlhəm» kəndində tibb mədrəsəsi və müalicəxana yaratması buna bir sübut oldu.

¹ Bünyadov Z.M., Yusifov Y.B. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinədək), I cild, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1994, s.296; Hüseyn Ciddi, Gülüstan qalası— Şamaxı Qız Qalası, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967; Hüseyn Ciddi Buğurt qalası, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1973, 54 s.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun rəhbərlik etdiyi «Məlhəm» müalicəxanasında yerli dərman sərvtələri öyrənilmiş və yeni dərmanlar kəşf edilmişdir. Kafiyəddin Ömər Osman oğlu öz tədqiqatları əsasında dərman hazırlamaq, yoxlamaq, saxlamaq və xəstəyə dərman yazmaq üçün riayət edilməli təlimat kitabının — Farmakopeyanın əsasını qoymuşdur. Bütün bunlarla yanaşı Kafiyəddin Ömər Osman oğlu öz tələbələrinə həkim, əczaçı etikası, xəstələrlə davranma qaydaları öyrətmişdi.

XIII əsrin əvvəllərində (Elxanilər—Hülakular dövləti dövründə) Elxani hökmdarı Qazan xan (1295-1304) Azərbaycanın paytaxtı Təbrizin cənub-qərbində Şam Qazan şəhərciyi saldırmış, həmin şəhərcikdə mədrəsə, xəstəxana təsis etdirmişdi¹. O, Təbrizdə saldırdığı Şam Qazan şəhərciyində «Dar üş-şəfa» — «Şəfa evi» adlı xəstəxana tikdirmişdi. Həmin xəstəxanada ümumi xəstəliklər üzrə həkimlər, göz həkimləri (kehallar), travmatoloqlar (mücbirilər) və cərrahlar çalışırdılar.

«Dar üş-şəfa»-nın ali məktəbi quruluşuna görə Tibb Universiteti idi.

Qazan xanın vəziri, görkəmli dövlət xadimi, həkim, ensiklopedist Rəşidəddin Fəzlullah Əbül Xeyr Həmədani (1274-1318) Təbrizin şimal-şərqində saldırdığı Rəbi Rəşidi adlı şəhərcikdə Universitet (Tibb İnstitutu, xəstəxana) təsis etdirmişdi. Rəşidəddinin bu təşəbbüsü tanınmış Azərbaycan həkim-dərmanşünası Mahmud ibn İlyasın iştirakı ilə həyata keçirilmişdir. Bu İnstitut XIII-XIV əsrlərdə Şərqdə, Avropa ölkələrində ən məşhur elm və tədris ocağı hesab olunurdu. İnstitutda 450 nəfərdən çox müəllim çalışır və 7000 nəfər tələbə təhsil alırdı. Onlardan 1000 nəfəri Tibb İnstitutu tələbələri idi.

Tibb İnstitutunda təhsil müddəti 5 il idi. Həmin İnstitutda yerli müəllimlərlə yanaşı Çin, Hindistan, Misir və Suriyadan cəlb edilmiş alim və həkimlər də dərs deyir, hətta müalicə işi ilə də məşğul olurdular². Belə ki, müalicə və əczaçılıq fakültələrində dərs demək üçün Çin, Hindistan və Suriyadan 50 nəfər həkim, əczaçı Təbrizə dəvət olunmuşdu. Onlar «Dar üş-şəfa»-da həm dərs deyir, həm də öz hazırladıqları dərmanlarla müalicə edirdilər.

«Rəbi Rəşidi» Tibb İnstitutunda Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdall ibn Sinanın «Əl-qanun fit-tibb» — «Tibb haqqında qanun» əsəri dərslik kimi işlədilirdi. Bu əsər 6 əsr, yəni, XII yüzillikdən XVII yüzilliyin sonunadək Avropa tibb mütəxəssisləri üçün dərs vəsaiti olmuşdur. Bu kitab ərəb dilində olduğundan və tələbələrin çoxu ərəb dilini bilmədiyindən, sonralar (XV yüzillikdə) bu kitaba türkcə, farsca şərhlər yazılmışdı. Rəşidəddinin öz

¹ Azərbaycan Ensiklopediyası, II cild, Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1997, s.559.

² Onullahi S.M. Azərbaycanda ilk ali tibb təhsili ocağı. Təbib qəzeti, 30 sentyabr 1991-ci il.

kitabları da Tibb İnstitutunda dərslük kimi işlənirdi. «Dar üş-şəfa»-da böyük bir əczaxana (darüxana) var idi. «Fəthabad» adlanan bağın əhatəsində yerləşən əczaxanada həkimlərin nüsxələri — reseptləri əsasında xəstələr üçün dərman hazırlanırdı. Dərmanlar əczaxanadan komissiyanın iştirakı ilə götürülürdü. Həmin komissiyaya əczaxana müdiri (xəzinədar), mütəvəlli (himayəçi) tərəfindən təyin edilmiş, inanılmış şəxs və həkim daxil idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rəşidəddin Fəzlullahın babası Müvəffəqüdüvlə öz dövrünün ən məşhur həkim və dərmanşünası olmuşdur.

Həkim Müvəffəqüdüvlə İsmailiyyə fədailəri tərəfindən Xacə Nəsirəddin Məhəmməd Tusi ilə birlikdə «Ələmut» («Qartal yuvası») qalasına tutulub salınmışdı.¹

Hülaku xan «Ələmut» qalasını ələ keçirdikdən sonra Müvəffəqüdüvlə saraya gəlmiş və həkim kimi Hülaku xanın xidmətində olmuşdur. Həkim Müvəffəqüdüvlə Abaqa xanın hakimiyyəti dövründə (1265-1282) isə onun şəxsi həkimi olmuşdur.

Məlumdur ki, Yaxın Şərqdə ilk «Sağlamlıq evləri» İbn Sinanın təşəbbüsü ilə yaranıb. XIII əsrin farmakoloqu Mahmud ibn İlyasın təşkil etdiyi sağlamlıq evlərinin quruluşu İbn Sinanın təşkil etdiyi sağlamlıq evlərinin quruluşundan daha məqsədyönlü idi. Belə ki, Mahmud ibn İlyas dəhliz sistemini irəli sürürdü. Girişdə qəbul və prosedura otaqları nəzərdə tutulur, palatalar dəhlizin hər iki tərəfində yerləşdirilirdi. Əsas binanın yaxınlığında kiçik bir aptek də tikilirdi. Mahmud ibn İlyasın fikrincə əczaxananın həkim və əczaçıların yaşadığı binaların yaxınlığında olması çox zəruri idi. Azərbaycanda 67 belə mərkəz var idi.²

Mahmud ibn İlyasın dərmanşünaslığa aid kitablarından «Tibb haqqında qeydlər» xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kitab dərman formalarına aid olan bir neçə fəsildən ibarətdir. Mahmud ibn İlyasın öz şəxsi əczaxanası var idi və həmin əczaxanada əl tərəziləri, bitkiləri xırdalamaq üçün vasitələr, həvənglər, müxtəlif dəyirmanlar, (əl dəyirmanı, su dəyirmanı və s.), həbləri hazırlamaq üçün avadanlıq və s.-dən istifadə olunurdu.³

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanın müxtəlif guşələrində ilk sadə müalicə ocaqları yaranmağa başladı. Bu müalicə ocaqları əhaliyə müəyyən qədər tibb və dərman xidməti göstərirdilər. Azərbaycanda ələ bir müalicəxana yox idi ki, orada əczaxana olmasın.

¹ Nəsirəddin Tusi, «Cavahirnamə» («Tənsuqnameyi Elxani»). Tərtib edən: Hacıbəy. Bakı, «Müəllif» nəşriyyatı, 2005, s. 4.

² Çingiz Qacar, Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, Nicat, 1997, s.144.

³ Yəni orada, c.143.

Dissertasiyanın *ikinci fəsl* «*Dərmanşünaslığın inkişafında tarixi xidmətləri olmuş şəxsiyyətlər*» adlanır. Bu fəsildə dərmanşünaslığın inkişafında böyük xidmətləri olmuş şəxsiyyətlərin əsərlərinə müraciət edilmiş, dərmanların hazırlanmasında texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqədar xüsusi qeydlər edilmişdir.

Mövzu üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində qədim Midiya təbabətindən, onun əsasını qoymuş Zərdüştədən başlayaraq orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış dərmanşünaslara qədər bir sıra məlumatlar verilmişdir.

Zərdüştün yazılarında çoxlu dərman bitki xammalları haqqında məlumat verilmişdir. Zərdüştüliyin müqəddəs kitablar külliyyəti olan «Avesta»-da qeyd edilmişdir ki, müalicə məqsədilə dərman təyin edərkən dozaların dəqiqliyinə nəzarət edilməlidir.

Midiya dövləti dövründə müalicə işi ilə məşğul olan leutlar (ruhanilər), Atropatena dövləti dövründə müalicə işi ilə məşğul olan lekarlar həm də müalicə otları, minerallar toplayır və onların təsirlərini öyrənirdilər. Onlar reseptlər — nüsxələr yazıb xəstələr vasitəsilə əttarlara göndərirdilər. Təbiblərə həm müalicə işi ilə, həm də dərmanların hazırlanması ilə məşğul olmaq çox çətinlik törətdiyindən dərmanların hazırlanması işini əttarlar yerinə yetirməyə başladılar. Belə bir əttar və təbib mövcudiyyəti, ayrılığı ilk dəfə Şərqdə yaranmışdır. Əttar qrupları sadə əczaçılıq ocaqları yaradırdılar. Onlar qədim dövrlərdən başlamış XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif guşələrində fəaliyyət göstərmişlər.

VIII əsrdə Azərbaycanda dərman hazırlanması işi ilə təbabət və kimyanı dərinlən bilən adamlar məşğul olurdular. Bu dövrdə «Qarabaddin» adlanan Farmakopeya kitablarından istifadə olunurdu.

Qeyd etdiyimiz kimi dərmanşünaslığın inkişafında Cabir ibn Həyyanın (721-815), Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl-Razinin (865-925) mühüm rolu olmuşdur. Əbu Reyhan Biruninin qeydlərinə görə Razi 184 iş yazmışdır ki, bunlardan 68-ə qədəri bizim dövrümüzədək qorunub saxlanılmışdır. Razinin «Tibb üzrə hər şeyi əhatə edən kitab»-ı («Kitab əl-havi fit-tibb») — «Tibb qanunu» kitabı tibb və dərmanşünaslığa aid çox qiymətli kitabdır ki, bu kitab təxminən dünyanın bütün ölkələrinin böyük kitabxanalarında saxlanılır.

Məhəmməd Hüseyn Nur Bəxşi (913-1007) tərəfindən dərmanşünaslığa aid yazılmış kitab, Müzəffərəddin ibn Əhməd ibn Hüseyn əl-Şəfainin «Qarabaddin» kitabı dəyərli mənbələrdir.¹

Səbir ibn Səhl (IX əsr) tərəfindən dərmanşünaslığa aid yazılmış kitab, Şərfin görkəmli dərmanşünası Əbu Reyhan əl-Biruninin (973-1048)

¹ Rüstəmov A.İ. Əczaçılıq işinin təşkili, Bakı, Maarif, 1992, s.21.

Farmakoqnoziya kitabı, Əbu Mənsur Müvəffəq əl-Hirovinin (X əsr) dərmanşünaslığa aid əsəri, Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun (1080-1150) Farmakopeya kitabı, ibn əl-Tərməzinin (XII əsr) «Padzəhr» kitabı Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafına aid biliklərin yayılıb formalaşmasında böyük əhəmiyyəti olan mənbələrdir.

Dissertasiya işində qeyd edilmişdir ki, orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişafında şair və yazıçıların, hətta xalq aşıqlarının böyük rolu olmuşdur. Dərmanlar haqqında onların yazdıqları poema və dastanlar insanlar arasında tibbi biliklərin yayılmasında böyük rol oynamışdır. Əsərlərinin təhlili göstərir ki, Əbül-Əla Gəncəvi (XI-XII əsr) tibb elmi sahəsində dərin biliyə malik bir şairdir.

Dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, Şeyx İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizaminin — Nizami Gəncəvinin (1141-1209) əsərlərində bir sıra dərman bitkilərinin adları və onlardan istifadə olunması haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

XII əsrdə Azərbaycanın görkəmli dərmanşünaslarından biri Mühzəbəddin Əli ibn Əhməd Təbrizi olmuşdur. Tədqiqatçılar ona Azərbaycanın ibn Sinası da deyirlər. Mühzəbəddin Təbrizi «Əl-Muxtar» və «Kitab tibb ül-cəməli» adlı qiymətli əsərlərin müəllifidir.

Tədqiqat işində qeyd olunur ki, orta əsrlərdə əttarlar təkcə dərmanşünaslıqla deyil, bəzi başqa elmlərlə, o cümlədən tərbiyəvi əsərlər yazmaqla da məşğul olmuşlar. Bu baxımdan XII-XIII əsrdə yaşamış əttar Fəridəddinin bir çox xəstəliklərin yaranmasına nəfsin artıqlığının təsirindən bəhs edən «Pəndnamə» («Nəsihətnamə») əsərinin böyük əhəmiyyəti vardır.

XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Kamaləddin Əbülfəzail Məhəmməd ibn Əbülfəzail ən-Naxçıvani tibb sahəsində, xüsusilə müayinə və müalicə üzrə zəngin biliyə malik ziyalı olmuşdur.

Məşhur farmakoloq ibn Baytar (vəfat tarixi 1246) dərmanşünaslığın inkişafındakı roluna görə ibn Sinadan üstündür. Bir dərmanşünas kimi ibn Baytar Avropada da şöhrət qazanmışdır. İbn Baytarın dərmanşünaslığa aid «Müğni», «Cəmə ül-ədviyyə» əsərləri vardır.

Dərmanşünaslıq və əczaçılığa dair farsdilli yazılar içərisində Rüstəm Cürcaninin (XIII əsr) hind həkimi Əbülfət Nizamşaha həsr etdiyi «Zəhireyi-Nizamşahi» («Nizamşahın ehtiyat vasitələri») əsəri ibn Baytarın ərəb dilində yazdığı «Müğni» əsərinin fars dilinə tərcüməsidir.

XIII əsrdə yaşamış ensiklopedist alim Nəsirəddin Tusi Məhəmməd ibn Həsən (1201-1274) «Cavahirnamə» — «Qiymətli daşlar haqqında kitab»-da müalicəvi əhəmiyyəti olan daş və metalların fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri haqqında yazmışdır. O, qeyd etmişdir ki, resept təyin edərkən diqqəti daha çox əsas təsiredici dərmana yönəltmək məsləhətdir ki, o lazımı dozada olsun. Nəsirəddin Tusi məsləhət edirdi ki, dərman hazırlayarkən hər bir dərman

maddəsini əvvəlcə ayrıca həvəngdə narınlaşdırmaq, sonra həmin dərman maddələrini bir-birinə qarışdırmaq lazımdır. N.Tusi «Cavahirnamə» — «Tənsuqnameyi-Elxani» əsərində müxtəlif həblərin, məhlulların, məcunların tərkibi, hazırlanma qaydaları haqqında geniş qeydlər etmişdir.

XIII əsrdə yaşamış ensiklopedist alim Səəd əd-Din Mahmud ibn Əbdül Kərim ibn Yəhya Şəbüstərinin əsərlərinin təhlili onun tibb sahəsində dərin biliyə malik olduğunu göstərir.

Dərmanşünaslığa aid kitablar içərisində Məhəmməd əl-Qəzəlinin (XIII əsr) «Kimya xoşbəxtlikdir» əsəri qiymətli mənbə hesab edilir.

Azərbaycan xalqının yetirdiyi görkəmli dərmanşünaslardan biri Mahmud ibn İlyas (XIII əsr) «Müxtəsər ət-tibb» («Tibbin müxtəsəri»), «Töhfətül-hükəma», «Kitabül-əğziyə və əşribə» — «Yeməklər və içməklər haqqında kitab», «Risalə fil-bah», «Kitabi tibb», «İnayət üt-tibb» («Müalicə elmi haqqında kitab»), «Tibbdə oxşarlıqlar» adlı dərslük səciyyəli əsərlər yazmışdır.¹

Mahmud ibn İlyasın dərmanşünaslığa aid «Qiyasiyyə fit-tibb» əsəri 4 fəsildən və dərmanlara aid lüğətdən ibarətdir. Əsər 1279-cu ildə yazılıb. «Qiyasiyyə fit-tibb» əsəri bir çox mənbələrdə (prof. İ. Əfəndiyevin «Azərbaycan tibb tarixi» monoqrafiyasında, Çingiz Qacarın «Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli şəxsiyyətləri» kitabında, bir çox məqalələrdə) səhvən gah «Elmi tibb kitabı», gah da «Tibbnamə» kimi təqdim edilmişdir.

XIII əsrin görkəmli alimi Nəcməddin Naxçıvani tibbə aid bir çox əsərlərin müəllifidir. O, ibn Sinanın çoxcildlik «Qanun» əsərinə şərhlər yazmış, hətta həmin şərhlərində İbn Sinanı bir çox məsələlərdə tənqid etmişdir.

XIII əsrin görkəmli dərmanşünaslarından biri də Əbdül Məcid Təbib olmuşdur. Əbdül Məcid Təbibin «Kitab ül-tibb» — «Tibb kitabı» həm diaqnostikaya, həm də xəstəliklərin (xüsusən əsəblə bağlı) müalicəsinə aid fikirlərlə zəngin olan bir mənbədir.

Tanınmış dərmanşünas Yusif ibn İsmayıl Xoyi — ibn Kəbir (vəfat tarixi 1311-ci il) qida rasionunda təbii qidalardan, daha çox meyvə-tərəvəzdən, heyvan yağlarından istifadə olunmasını təklif edirdi. Əli ibn Hüseyin əl-Ənsarinin «İxtiyarati-bədii» (1363-cü il) əsəri dərmanşünaslığın inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. XIV əsrin dərmanşünası Məhəmməd Bərgüşadi müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində üzvi, mineral maddələrdən, dərman bitkilərindən və bir çox vasitələrdən istifadə edirdi. Onun tibb və dərmanşünaslığa aid «Tibbi Nəbəvi» əsəri böyük əhəmiyyətə malik bir mənbədir.

¹ Xəlilov A., Ramazanov A., «Mahmud ibn İlyas», «Elm və həyat» jurnalı, 1988, №1, s.20-22.

«Tibbi Nəbəvi» əsəri öz dövrünün ilk mənbəsi idi ki, Azərbaycan dilində yazılmışdı (əsərin yalnız ikinci hissəsi Azərbaycan dilində idi).

Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkərani 1409-cu ildə yazdığı «Fərruxnameyi Cəməli» əsərində bir çox xəstəliklər və onların müalicəsində işlənən dərmanların təsnifatını vermişdir.

Mənsur ibn Məhəmməd Yusif ibn İlyas 1436-cı ildə fars dilində dərmanşünaslığın inkişafında böyük əhəmiyyəti olan 8 başlıqdan ibarət «Tibb» adlı əsər yazmışdır.

Tacəddin İbrahim Əhmədi (1334-1413) Şərqdə tibb və dərmanşünaslığın inkişaf tarixinin öyrənilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu baxımdan Tacəddin İbrahim Əhmədinin XIV əsrdə Türk dilində, ərəb əlifbası ilə yazdığı «Tərvih ül-ərvah» («Könlün ruhlanması») əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir. 114 səhifədən ibarət olan bu əlyazmanın hər səhifəsi 17 bənddən ibarətdir. Əlyazma Şuşa şəhərindən tapılmışdır. Əsər Türk sultanı I Murada (1359-1389) həsr edilmişdir. «Tərvih ül-ərvah» əsəri 2 hissədən ibarətdir: I hissə Şərq təbabətinin nəzəri, II hissə əməli cəhətlərinə həsr olunmuşdur.¹

1490-cı ildə həkim Hakimi tərəfindən yazılmış «Dənizin xassələri» kitabını öz dövrünün farmakologiyası adlandırmaq olar. Bu kitabda müxtəlif dərmanların orqanizmə təsirindən danışılır.

XV əsrdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafında Şükrullah Şirvani (Şirvanzadə Şükri), Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvani və s. alimlərin böyük rolu olmuşdur. Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvaninin dərmanşünaslığa aid «Kəmalnamə», «Müxtəsər tibb» və s. əsərləri vardır. (Prof. İ.K. Əfəndiyevin «Azərbaycan tibb tarixi qədim zamanlardan XIX əsrədək» kitabında (1964, səh. 188) və prof. İ.A. Dəmirovun, prof. D.Y. Hüseynovun «Tibb jurnalı» 1979-cu il № 4-də (səh. 74) dərc edilmiş «Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə dair» məqaləsində «Kəmalnamə», «Cəmə ul-fəvaid», «Tibbnamə» əsərlərinin səhvən Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvaniyə məxsus olduğu göstərilmişdir. Əslində isə «Kəmalnamə» əsəri Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvaniyə, «Cəmə ul-fəvaid» əsəri Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbibə, «Tibbnamə» əsəri isə Məhəmməd Yusif Şirvaniyə məxsusdur).

XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində yaşamış Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbib dərmanşünaslığa aid bir sıra mübahisəli məsələlərdən bəhs edərək, öz nəzəriyyələri ilə bu elmi zənginləşdirmişdir. O, bitkilərdən təmiz preparatlar alınmasının əhəmiyyətini, onların təsiri və dozalarını göstərməklə bərabər, dərmanların saxlanması metodikasını hazırlamışdır. Yusifi Məhəmmədin «Fəvaid əl-məvad» («Maddələrin faydası»), «Ketabe fəvaid dər

¹ Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri. XVIII cild, №9, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1962, s.71-74.

elm tibb» («Təbabət elmində məsləhətlər kitabı»), «Came ül-fəvaid» («Faydalı məsləhətlər məcmuəsi»), «Resale Məhəmməd Yusif» («Məhəmməd Yusifin risaləsi»), «Əlac əl-əmraz» («Xəstəliklərin müalicəsi»), «Fəvaid əl-əxbar» («Faydalı xəbərlər»), «Tebbe Yusifi», «Təbabət qanunları», «Sağlamlıq haqqında qəsidə», «Müxtəlif böhran halı haqqında», «Yusifin məsləhətləri», «Ayrı-ayrı ədviyyatlar haqqında qəsidə», «Həzm və qidalar» və s. əsərləri vardır.

Yusifinin 1512-ci ildə yazdığı «Tibbdə birinci və ikinci dərəcəli» kitabında bir çox dərmanların farmakoloji təsiri haqqında qeydlər edilmişdir.

Dahi şair Məhəmməd Süleyman oğlu Füzulinin (1494-1556) təbabət sahəsində dərin biliyə malik olmasını əks etdirən əsərləri vardır. Bu əsərlərdən «Səhhət və Məraz» (bu əsərin bir çox kitabxanalarda «Ruhnamə», «Hüsnü-eşq» adlı nüsxələri vardır), «Söhbətül əsmar», («Meyvələrin söhbəti»), «Həkim» rədifli qəzəl və s. qeyd etmək olar.

Görkəmli Azərbaycan dərmanşünası, İbn Sina məktəbinin davamçısı Yusif ibn Məhəmmədcan Qarabaği Məhəmməd Şahi (XVI əsr) anatomiya, fiziologiya, psixologiya və dərmanşünaslıqdan bəhs edərək bir çox əsərlər yazmışdır. O, «Həft behişt» əsərinin müəllifi olmaqla, «Xəstəliklərdən qorunmaq» adlı əsərə şərh və haşiyə yazmışdır.

Azərbaycanın məşhur dərmanşünaslarından biri olan Əlaəddin Təbrizi tibb lüğəti və terminləri haqqında «Kamili Əlai» adlı əsər yazmışdır. Onun atası Mirzə Məhəmməd «Fəxrül-əttiba» — «Həkimlərin fəxri» adı ilə dövrünün məşhur həkimi olmuşdur.

XV əsrin dərmanşünas alimlərindən Əbülfəth Təbrizi, Əbu Talib Təbrizi xəstəliklərin səbəblərinin araşdırılıb diaqnoz qoyulmasında, xəstəliklərin müalicəsində öz bacarıqlarına görə çox məşhur idilər.

XVI əsrin məşhur dərmanşünası və təbibi İmadəddin Mahmud dərmanşünaslığa və təbabətə dair əsərində dərman hazırlamaq, yoluxucu xəstəlikləri, dəri xəstəliyini törədən səbəblər, onların müalicə üsulları haqqında dəyərli məsləhətlər vermişdir. Əttar Əbu Abdulla Məhəmməd Təbrizinin (XVI əsr) «Ədvar əl-həmiyyat» — «Qızdırma dərmanları» əsəri dərmanşünaslığa aid qiymətli mənbədir.

XVI əsrdə görkəmli həkim-dərmanşünaslardan biri Şah İsmayılın (hakimiyyət dövrü 1501-1524) nəvəsi, Bəhram Mirzənin oğlu İbrahim Mirzə (1543-1576) olmuşdur.

Naxçıvanlı İbrahim və Məhəmmədaği Tufarqanlı XVII yüzilliyin tanınmış dərmanşünaslarıdır. XVII əsrdə Müzəffərəddin ibn Məhəmməd Hüseyin əl-Şəfai «Qarabaddin» kitabı yazmışdır ki, bu kitab dərmanşünaslığa aid ən qiymətli mənbələrdəndir. Bu baxımdan Murtəzaqulu Şamlunun «Xirqə» — «Parça» (XVII əsr) əsəri də böyük əhəmiyyətə malikdir.

XVII əsrdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafında böyük rolu olan alimlərdən biri də Məhəmməd Yusif Şirvani (Şirvanlı Məhəmməd) olmuşdur. Onun Miladi tarixlə 1712-ci ildə (Hicri tarixlə 1124-cü ildə) yazdığı «Tibbnamə» əsərində xəstəliklərin müalicəsi, müxtəlif dərmanların hazırlanması haqqında məlumat verilmişdir.

Şah Süleyman Səfəvi dövründə (XVII əsr) yaşayıb-yaratmış dərmanşünaslardan biri Seyid Məhəmməd Zaman Hüseyni Deyləmidir. O, orta əsr təbabət və farmakologiya elminin dəyərli mənbələrindən sayılan «Töhfət ül-Möminin» adlı iri həcmli (1000 səhifədən çox) əsər yazmışdır. Əsərin yazılmasında məqsəd dərmanşünaslığa aid mükəmməl bir toplu yaratmaq olmuşdur. Əsərdə müəllif bir çox dərmanların alınma mənbələri, dərmanların hazırlanma üsulları, dərmanların zərərli cəhətlərinin neytrallaşdırılması, onların əvəzediciləri haqqında geniş məlumat vermişdir. «Töhfət ül -Möminin» əsəri Şah Süleyman Səfəviyə həsr edilmişdir. Əsərin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxəsi Fətəli şah Qacarın nəvəsi Bəhmən Mirzənin kitabxanasındandır. Əlyazmada Bəhmən Mirzənin möhürü və əlyazmanın kitabxanaya daxil olduğu il (1829-cu il) qeyd edilmişdir.

Əslən həkimlər nəslindən olan Rükəddin Məsud Məsihi — Həkim Rükna XVII əsrin görkəmli dərmanşünaslarından biridir. O, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsindən bəhs edən «Zabitət ül-ələc» («Müalicə qaydaları») adlı kitabın müəllifidir.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda Şərq təbabətinə aid ərəb, fars, türk və azərbaycan dillərində yazılan 400-ə yaxın əsər saxlanılır. Bu əsərlərin bir çoxunun müəllifləri azərbaycanlılardır. Bu müəlliflərdən Süleyman Qulu bəy ibn Əttar, Məşədi Mir Baba ibn Mir Mehdi, Qasım bəy, xalq həkimi Şükrullah Şirvani, Əhməd Çələbi, Ağa Seyid təbib Şirazi və başqalarını misal göstərmək olar.

1786-cı ildə Məşədi Zeynal oğlu Mirzə Mehdi Nəqqəşi Gəncəvi «Qarabəddin» kitabı yazmışdır. Bu kitab XVII əsrdə əl-Şəfəinin yazdığı «Qarabəddin» kitabı əsasında yazılmışdır.

Dərmanşünaslığa aid əsərlər içərisində Məhəmməd Mehdi ibn Əli Nağının «Zadül-müsəfirin» («Səyahətçinin yol tədbirləri») (1729), Əbülhəsən Marağayinin «Müalicəti münfəridə» («Fərdi müalicə») (1760/61) əsəri, Məhəmməd Tahir ibn Moizəddin Müsəvinin (XVIII əsr) «Gülşən ül-ilac və büstan ül-ədviyyə» əsəri (1816), Məhəmməd Hüseyn Ələvinin (XVIII əsr) «Məxzənül-ədviyyə» — «Dərmanlar xəzinəsi» (1771), Şəmsəddin ibn Kəmaləddin Kəşaninin «Ərvahül-əcsad» — «Cəsədlərin ruhları» (XVIII əsr), Şeyx Əcəluş Şərifin «Kitabi-rücuüş-şeyx» dər təqviyyəti-bah» (XVIII əsr) əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

XVIII əsrin sonunda Hacı Süleyman Qacar ibn Salman İrəvani 600 dərman bitkisinin təsnifatını vermişdir. Onun dərmanşünaslığa aid «Fəvaid

ül-hikmət» («Faydalı hikmətlər») əsərində bir çox dərman maddələrinin təsnifatı verilmişdir.

Dissertasiyanın *üçüncü fəsl* «Orta əsr Azərbaycan təbabətinin və dərmanşünaslığının davamçıları» adlanır. Bu fəsildə orta əsrlərdə yaşamış bir sıra Azərbaycan dərmanşünaslarının və onların iş üslublarının davamçıları haqqında ətraflı qeydlər edilmişdir.

Dərmanşünaslığa aid əsərlər içərisində Məhəmməd Hüseyn Ələvinin (XVIII əsr) 1032 səhifədən ibarət olan «Məxzənül ədviyyə» («Dərmanlar xəzinəsi») əsərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu əsər 1771 və 1888-ci illərdə çap olunmuşdur. Müəllif bu əsəri yazarkən ibn Sina, ibn Baytar, Şeyx Yusif Bağdadi, Şeyx Davud, Əbu Reyhan Biruni və başqalarının əsərlərindən istifadə etmişdir.

Orta əsr təbabətinin və dərmanşünaslığının davamçısı olan Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği (1818-1879) XIII əsrdə Rəşidəddin Fəzlullahın Rəbi Rəşidi şəhərciyində yaratdığı (1651-ci il zəlzəlesi Rəbi Rəşidi şəhərciyini dağıdıb yox etmişdi) və sonralar İsfahanda fəaliyyət göstərən «Dar üş-şəfa»-nın yetirmələrindəndir¹. Mahir dərmanşünas, xalq həkimi və xəttat Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği Səid Məhəmməd Hüseyn Ələvinin dərmanşünaslığa aid «Məxzənül ədviyyə» əsərinin (əlyazmasının) üzünü köçürmüşdür.

Dərviş Nidainin dərmanşünaslığa aid «Mənəfeün-nas» — «İnsanların mənəfətləri» əlyazmasının üzü 1838-ci ildə Məhəmməd Əttar Səlyani tərəfindən köçürülmüşdür.

Qeyd etdiyimiz kimi orta əsrlərdə Azərbaycanın əksər şəhər və kəndlərində (Şamaxı, Şuşa, Gəncə, Ağdam, Naxçıvan, Lahıc, Ordubad, Salyan, Lənkəran və s.) əttar aptekləri mövcud idi. Bu apteklərdə bir çox dərman bitkiləri var idi. Məsələn, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin (1887-1943) atası Mirbaba Mir Abdulla oğlunun Ağdamdakı əttar aptekində 142 dərmanın 100-dən çoxu bitkilər idi. O, bu dərman bitkilərindən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində çox məharətlə istifadə edirdi.

1864-cü ildə Həsən ibn Rza Şirvani tərəfindən dərmanların adlarını, tərkiblərini, farmakoloji təsirini əks etdirən «Siracüt-tibb» («Tibbin çırağı») əsəri yazılmışdır. Həsən ibn Rza Şirvani 800 dərman maddəsinə aid resept tərtib etmişdi.

XIX əsrdə Azərbaycanda məşhur el təbibisi kimi tanınmış Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov (vəfatı 1901-ci il) bir çox bitkilərdən, heyvan orqanlarından

¹ Həmidov Ənvər. Loğmanlar yurdu. Bakı, Işıq, 1991, s. 20; Onullahi S.M. Azərbaycanda ilk ali tibb təhsili ocağı. Təbib qəzeti 30 sentyabr 1991; Onullahi S.M. «Təbriz şəhəri XIII-XVII əsrlərdə». Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1982. s. 50-80.

və mineral sulardan müxtəlif dərmanlar hazırlayırdı. O, Təbrizdə Əbülhəsən həkimbaşından və bir alman həkimindən mükəmməl tibb təhsili almışdı.

Geniş təfəkkürə malik alim və şair Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) bütün elmləri, o cümlədən tibb elmini öyrənməyin zəruri olması ideyasını irəli sürürdü. Bu ideyanı Azərbaycan mədəniyyətinin XIX-XX əsrlərdə yaşamış bir sıra nümayəndələrindən Həsən bəy Zərdabi (1842-1907), A.Adıgözəlov (Gorani), Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926), N.Nərimanov (1870-1925), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) və bir çox başqaları da təbliğ etmişlər.

Azərbaycanda tibb və dərmanşünaslıq elmini xalq arasında yayanlardan biri də Həsən bəy Səlim bəy oğlu Məlikzadə Zərdabi (1842-1907) olmuşdur. O, ən yaxşı müalicə vasitəsi təbiəti sayırdı. Mirzə Məhəmməd Təbib Qoboli, Axundov Mirzə Səlim Qarabaği, Mirzə Nəsrullah Mirzə Əmir Əli oğlu XIX əsrin tanınmış həkim-dərmanşünasları olmuşlar.

Axundov Mirzə Səlim Qarabaği XIX əsrin sonlarında (1893-1897) tibb və dərmanşünaslığın tarixi, zoologiya haqqında «Tədbir ül-həvamil» («Daşıyıcıların tədbiri»), «Kəşkülək» adlı əsərlər yazmışdır.

Qayıbov Mirzə Cavadın (1860-1931) dərmanşünaslığa, tibbə həsr olunmuş kitab və əlyazmalarından bəlli olur ki, o, tibb sahəsində dərin bilik və bacarığa malik insan idi.

İbrahim Rəhim oğlu Rəhimov (1849-1927) dərman maddələrinin müalicəvi əhəmiyyətinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görmüşdür. O, öz dövründə ali tibb təhsili almış ilk azərbaycanlı həkim idi.

Kərimbəy Mustafabəy oğlu Mehmandarov (1854-1929) Azərbaycanda təbabətin inkişafında, o cümlədən infeksiyon xəstəliklərin müalicə və profilaktikasında tətbiq olunan dərman maddələrinin öyrənilməsi sahəsində geniş tədqiqatlar aparmışdır. Öz bacarığı ilə xalqın dərin hörmətini qazanmış həkim-dərmanşünaslardan biri də Məmmədrza Mənsur oğlu Vəkilov (anadan olma tarixi 1864-cü il) olmuşdur. O, 50 il müalicə işi ilə məşğul olmuş, Bakıda ilk poliklinikanı təşkil etmişdir.

Əbdül Xalıq Axundov (1866-1924) Əbu Mənsur Hirovi (X əsr) tərəfindən yazılmış farmakologiya kitabını alman dilinə tərcümə etmişdir. Bu kitabda 446 bitki, 44 heyvan və kimya mənşəli dərman maddələri təsvir edilmişdir.

Azərbaycanda təbabətin və dərmanşünaslığın inkişafı dahi insan Nəriman Nərimanovun (1870-1925) adı ilə sıx bağlıdır. O, ibtidai insan dünyaya gələn dövrdən tibbin ibtidasından bəhs edərək «Tibb və İslam» əsərində qeyd etmişdir: «Tibbin ibtidası insan xilqət olandandır. Yəni, vaxtı ke dünyaya gəlibdir, başlayıbdı ətrafında olan nəbatatdan özü üçün dərdinə dərman aramağa. İbtidai insan azar tapan vaxt qeyri çarəsi olmuyub, çöl otlarından özünə dərman arayırdı. Hətta bu vaxtdək qədim adamlar tapdıqları bir neçə otlar tibbdə baqidir (məlumdur). Məsələn, Xina (Kinə), Opi (Tiryək). Demək

olur ki, dərmanların əksəri nəbatatdan alınır. Dərmanların azarlı bədənə nəfi bu günədək şübhəlidir. Dərman bədənə daxil olanda onun əzrası bədəndə olan əczalar ilə rast gəlib azarı saxlıyır, qoymıyır artsın, nəinki azarı bilmərrə dəf ediyir. Olanıcı dərman şübhəsiz bədənin özündədir»¹. Axundov Bəhram Mirzə Cəfər oğlu (1872-1932) tibb və dərmanşünaslığın inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş, bu sahənin öyrənilməsindəki müvəffəqiyyətlərinə görə lekar rütbəsi almışdır. «Həkim Abbasqulu» adı ilə məşhur olmuş Abbasqulu ağa Mehdizadə — Abbas Səhhət (1874-1918) xəstəliklər və onların müalicəsində işlənən müxtəlif mənşəli dərmanların öyrənilib sistemləşdirilməsi sahəsində böyük əmək sərf etmişdir. Hətta o, öz təcrübəsini artırmaq üçün Paris xəstəxanalarının birində bir ilədək çalışmışdır. Əlibəyov Əlibəy Qulubəy oğlu (1878-1964) Azərbaycanda tibb və dərmanşünaslığın inkişafındakı xidmətlərinə görə Azərbaycan SSR Əmək Qəhrəmanı fəxri adını almışdır. O, N. Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu Səhiyyə tarixi kafedrasının müdiri, Əməkdar elm xadimi olmuşdur. Mirqasımov Mirəsədulla Mirələsgər oğlu (anadan olma tarixi 1883-cü il), Sonaxanın Vəlixanlı (1883-1960), Cəmil Ləmbəranski (1884-1959), Əlimuxtar Ağakəşi oğlu Əliyev — Mirzə Muxtar (1885-1963), Əbülfəz Fərəc oğlu Qarayev (1885-1952), Əbülfət (Ağaxan) Rzaxan oğlu Talışinski (anadan olma tarixi 1885-ci il), Nəsrullah Əsgərli oğlu Ələsgərov (anadan olma tarixi 1887-ci il), Tağı Abbas oğlu Şahbazi — Simurğ (anadan olma tarixi 1892-ci il), Ağahüseyn Ələkbər oğlu Kazımov (anadan olma tarixi 1892-ci il), Mövsüm Nəcməddin oğlu İsrailbəyov — Qədirlil (anadan olma tarixi 1893-cü il), Mustafa Ağabəy oğlu Topçubaşov (anadan olma tarixi 1895-ci il), Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyev (anadan olma tarixi 1897-ci il), Böyükbəy Mahmudbəy oğlu Mahmudbəyov (1902-1988), Kübra Yəhya qızı Fərəcova (anadan olma tarixi 1907-ci il), Dursun Hüseynov (anadan olma tarixi 1915-ci il), Rüstəm Əliyev (1917-1966), A.Rüstəmov, İsrail Dəmirov, Cavad Təqdisi, Qaibverdi İsgəndərov, Hafiz Əliyev, Yusif Kərimov, Musa Qəniyev və bir çox başqaları orta əsr Azərbaycan təbiblərinin, dərmanşünaslarının, onların iş üslublarının layiqli davamçıları, müasir tibb elminin əsasını qoymuş dahi şəxsiyyətlərdir.

Qeyd edilən bütün bu fikirlər qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinin tədqiqini aktuallaşdırır. Dissertantın «Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq» mövzusunda apardığı tədqiqat işi ona bu nəticələrə gəlmək imkanı verir:

1. Aparılan tədqiqatlar, əldə edilən nəticələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, dərmanşünaslığın inkişafı cəmiyyətin təkamülü səviyyəsi ilə bağlı olmuşdur.

¹ Nərimanov N. «Tibb və İslam» əsəri, 1910. Şifr: 23Q-101237, inv.17322, 50 s.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixi öyrənilmiş, Azərbaycanın ilk dərmanşünasları və dərmanşünaslığa aid ilk əlyazmaları, müxtəlif əsərlər aşkara çıxarılmışdır.

2. Tədqiqatlar nəticəsində orta əsrlərdə əczaxanaların (əttar dükanlarının, darüxanaların, dövaxatxanaların) yerləşdirilməsi, qurulması, işinin təşkili məsələləri öyrənilmişdir.

3. Orta əsrlərdə əczaxana müdirlərinin (xəzinədarların), əczaxanalarda dərman hazırlayanların (şərabdarların) vəzifə borcları və məvacibləri öyrənilmişdir.

4. Aparılmış elmi tədqiqatlar nəticəsində qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq sahəsində istifadə olunan bir sıra alət və cihazlar aşkar edilmişdir.

5. Orta əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müalicəxana və dərmanşünaslıq məktəbləri, onların iş prinsipləri öyrənilmişdir.

6. Dərmanların hazırlanmasında texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqədar bir çox məsələlər araşdırılmışdır.

7. Orta əsrlərdə yaşamış bir sıra Azərbaycan dərmanşünaslarının və onların iş üslublarının davamçıları haqqında xüsusi qeydlər edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan əsər və məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq adlı dərslər vəsaiti. Bakı, Azərbaycan Eniklopediyası, 2000, 230 s.

2. Dərmanşünaslığın inkişafına dair. N. Nərimanov adına Azərbaycan Tibb Universitetinin 70 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, 2000, s. 53-54.

3. Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafı haqqında. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi «Sağlamlıq» Elmi - praktiki jurnalı, № 5, Bakı, 2005, s. 130-133.

4. Kafiyəddin Ömər Osman oğlu və XII əsr «Məlhəm» müalicəxanası. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi «Sağlamlıq» Elmi - praktiki jurnalı, № 2, Bakı, 2006, s. 184-186.

5. 1300-cü ildə Azərbaycanda təsis edilmiş ali tibb təhsili ocağı. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi «Sağlamlıq» Elmi - praktiki jurnalı, № 6, Bakı, 2006, s.169-173.

6. Nəsirəddin Tusi və təbabət. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi «Sağlamlıq» Elmi - praktiki jurnalı, № 8, Bakı, 2006, s. 188-193.

Лекарствоведение в древние и средние века в Азербайджане

Резюме

Исследовательская работа была посвящена определению лекарствоведения, сравнительному анализу мыслей о лекарствоведении имеющих несравненную роль в истории человечества гениальных личностей, об исследовании структуры и особенностей фармацевтических школ в Азербайджане в древние и средние века.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Первая глава состоит из пяти параграфов. В первой главе дается информация о формировании в древние века фармации как науки, во втором параграфе анализируются главные принципы (ранние периоды) развития фармации в Азербайджане. В третьем параграфе говорится о специфике развития фармации. В четвертом параграфе дается информация о стадиях развития фармации на научной основе. В пятом параграфе отмечается о школах-лечебницах и фармакологических школах, об их принципах в Азербайджане в средние века.

Вторая глава называется «Личности имеющие исторические заслуги в развитии фармации». В этой главе были использованы работы личностей имеющих огромную роль в развитии фармации, сделаны заметки в связи с внедрением технологических преимуществ в приготовлении лекарственных препаратов.

Третья глава называется «Последователи в азербайджанской медицине и фармации в средние века». В этой главе дается обширная информация о фармакологах живущих в средние века в Азербайджане и об их последователях.

Pharmacology in ancient and middle ages in Azerbaijan

S u m m a r y

Research work has been devoted to definition of pharmacology, to the comparative analysis of ideas about pharmacology having an incomparable role in a history of mankind of ingenious persons, about research of structure and features of pharmaceutical schools in Azerbaijan ancient and middle ages.

The dissertation is consisted of the introduction three tables of contents, the conclusions and the list of the used literature.

The first chapter is consisted of five paragraphs. In the first chapter is given the information on formation in ancient centuries of pharmacy as a science, in the second paragraph major principles (the early periods) of developments of pharmacy in Azerbaijan are analyzed. In the third paragraph it is spoken about specificity of development of pharmacy. In the fourth paragraph the information on stages of development of pharmacy or a scientific basis is given. In the fifth paragraph it is marked about schools clinics and pharmacological schools, about their principles in Azerbaijan in middle ages. The second chapter refers to "Persons having historical merits in development of pharmacy". In this chapter works of persons having a huge role in development of pharmacy have been used, notes are made in connection of technological advantages in preparation of medical products. The third chapter is "Followers in the Azerbaijan medicine and pharmacy in middle ages". In this chapter is given the extensive information on pharmacologists living in middle ages in Azerbaijan and about their followers.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

МИКАИЛОВА ШАХЛА ХАЛИЛ ГЫЗЫ

**ЛЕКАРСТВОВЕДЕНИЕ В ДРЕВНЕМ и СРЕДНЕМ ВЕКАХ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

**Специальность: 07.00.10 – История науки и техники
15.00.01 – Технология лекарств и
организация фармацевтического
дела**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание ученой степени
кандидата исторических наук**

Баку – 2008